

Микола Бендюк

ПРЕДМЕТИ ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВОГО ТА ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА, ЩО ПОВ'ЯЗАНІ З ОСОБОЮ КНЯЗЯ К. І. ОСТРОЗЬКОГО

Стаття є спробою ідентифікувати окремі предмети декоративно-ужиткового та образотворчого мистецтва, які пов'язані з особою видатного діяча історії XVI ст. – князя Костянтина Івановича Острозького.

Ключові слова: князь, хрест, образотворче мистецтво, ікона, картина.

Статья есть попыткой идентифицировать некоторые предметы декоративно-прикладного и изобразительного искусства, связанные с личностью известного деятеля истории XVI ст. князя Константина Ивановича Острожского.

Ключевые слова: князь, крест, изобразительное искусство, икона, картина.

The article is the attempt to identify some objects of decoratively-applied and fine arts, which are related to the face of prominent figure in the history of the XVI century – prince Constantin Ostrozskyi.

Keywords: prince, cross, fine arts, icon, picture.

Більшість, навіть із спеціалістів, які знають насліддя князів Острозьких не орієнтуються у всьому комплексі об'єктів що належать до княжої родини. Кожен із науковців знає свою “вузьку” тему. Спробу поєднати мистецькі та архітектурні пам'ятки з особами князів Острозьких здійснили Ричков П. А., Луц В. Д. у книзі “Архітектурно- мистецька спадщина князів Острозьких” виданій в 2002 році. Але з того часу вже знайшлося чимало предметів які ми можемо ідентифікувати в приналежності до княжої родини, і назріла потреба об'єднати їх в єдину статтю. Ця розвідка має за муту ознайомити з предметами що пов'язані з особою князя Костянтина Івановича Острозького та його оточення. Більшість речей відомі з письмових джерел, але деякі з них можемо сьогодні назвати.

Йосип Новицький згадував серед збережених в його часи цер-

ковних атрибутів “княжої”¹ для Острога доби на престольний хрест з датою 1475 р. На його думку, цей хрест був “ймовірно, німецької роботи” [14, с. 483]. Костянтину Івановичу в 1475 р. було лише 15 років і, якщо дата виготовлення хреста вірна, то, очевидно, ініціатива по виготовленню хреста мала належати обом братам Михайлу та Костянтину, оскільки батько Іван Васильвич помер між 1466 – 1474 рр. Також існує ймовірність, що хрест був виготовлений на замовлення молодих князів на честь померлого батька.

До згаданого Й. Новицьким хреста можна віднести на престольний хрест із Миколаївської церкви м. Острога (рис. 1). Хрест, який виготовлений із срібла та латуні за допомогою техніки карбування, гравіювання, лиття, позолоти, посріблення та емалі, є надзвичайно цікаво оздобленим. На всю поверхню як з лицевої сторони (де зображене розп’яття), так і зворотної (зі сценою хрещення), нанесено своєрідну м’яку емаль-чєрнь. Цей елемент було винайдено алхіміками Венеції в кінці XV ст. [4, с. 256]. В емалі, що має жовтуватий відтінок, штихелем вирізано рисунок, частково різцем майстер робив заглиблення і в сріблі, під емаллю. Після цього всі вигравіювані канавки були заповнені ртутним золотом. При підігріванні ртуть випаровувалася, а золото з емаллю та сріблом створювали одне ціле. Інший варіант заповнення канавок – це впресовування золотого дроту. На фоні жовтої емалі золотого малюнка практично не було видно. Щоб він проявився, потрібно було створити умови для окислення емалі [1, с. 9-12].

Переважно хрест виконаний у готичному стилі і тільки в орнаментативній вгадується вплив ренесансу. Можливо, майстер, який виконував замовлення православного (?) вельможі², навчався в Німеччині, звідки і перейняв специфіку виготовлення та оформлення подібних речей.

Син острозького соборного священика Дмитро Рихліцький³, описуючи церковне майно Богоявленського храму в першій половині XX ст., звернув увагу на “величезний воздвиженський” позолочений

¹ “Княжий” період для Острога датується XIV – XVII ст. – час володіння містом князів Острозьких.

² Ноги в Ісуса Христа прибиті двома цвяхами, що характерно переважно для православної традиції, інколи подібні розп’яття зустрічаються і в католицьких хрестах, але те що над розп’яттям вигравіювано ініціали кирилицею ІН ЦИ підтверджує думку стосовно православного походження хреста.

³ Дмитро Рихліцький, син соборного священика Михайла Рихліцького, загинув в червні 1941 р. і похований на Бельмазькому кладовищі. Рукопис зберігався в сімейному архіві родини Бобровницьких.

хрест, замовлений у Німеччині князем Костянтином Івановичем в 1525 р. (рис. 2) [17, с. 109].

Згаданий на престольний хрест нині зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника м. Острога і, на мою думку, існують великі сумніви стосовно датування 1525 р. Якщо сам хрест ще можливо віднести до кінця XVI ст., то стилістичні особливості накладок вказують на хронологічно пізніше походження. З огляду на те, яким чином деякі із накладок виступають за межі матової основи і з певним перебільшенням заповнюють простір на хресті, накладки можна продатувати не раніше, ніж початком XVII ст. Звідки Д. Рихліцький взяв таку точну дату – здогадатися важко. Гіпотетично можна припустити, що він бачив якісь записи в церковних архівах, які до нашого часу не дійшли.

Хрест виготовлено із срібла, латуні, кольорового скла за допомогою техніки лиття, карбування та позолоти. Він чотириконечний, з лопатовими розширеннями по краях, на седесі¹ розділений трьома яблуками. Власне седес – трьохгранний, кожна сторона якого утворює декоративний картуш. Основна частина останнього прикрашена канфаренням,² а краї обведено відполірованою стрічкою. Седес, як і увесь хрест, прикрашено декоративними накладками з патинованого срібла, по центру – військова арматура, по боках – плоди овочів та фруктів. Арматура³ з двох сторін різна, а на третьому взагалі відсутня. Седес стоїть на трьох стилізованих левах з довгими гривами та хвостами, закрученими наперед (праворуч від тіла). Стояк та рамена прикрашені накладками та наскрізними отворами, в які вставлено зелене скло. Під час богослужінь, коли хрест ставився із врахуванням заднього світла від лампад, то створювалося враження сяючого хреста. Можливо, хрест виконував функції релікварію і за скло було вкладено святі мощі. Накладки, крім декоративних, мають також сюжетні композиції – св. Юрій, невідомий католицький святий, чотири євангелісти. Якщо порівняти якість та техніку виконання накладок, є всі підстави стверджувати, що виконували їх різні майстри [1, с. 17-19].

Можна також припустити, що хрест привезли зі своєї закордонної мандрівки брати Костянтин та Януш Олександровичі Острозькі у 1613 р. Молоді князі, поїхавши до Італії, мали офіційну аудієнцію

¹ Седес – підставка.

² Канфарення – орнаментация дрібними крапками та штрихами.

³ Арматура – орнаментация з використанням військових атрибутів: мечі, шаблі, щити і т. і.

з Папою Римським Павлом V. Папа подарував гостям, окрім великої кількості різноманітних дрібниць, великого срібного хреста [5, с. 21].

Йосип Новицький повідомляв також про ікону Богородиці коптського письма (рис. 3) [3, с. 53; 14]. За легендою, вселенський патріарх, перебуваючи в гостях у Костянтина Івановича Острозького (інколи називається ім'я Василя-Костянтина), після відвідин Єгипту подарував князю ікону Арабської Богородиці. На іконі було зображено Богоматір з дитиною, де і жінка, і немовля виглядали як люди негроїдного типу, з темним кольором обличчя, великими носами та масивними губами. Не розуміючи, чому образи святих такі темні і незвичні, острожани визнали власне за самою іконою святість і шанували її як чудотворну.

Ікона Арабської Богородиці в даний час знаходиться в експозиції краєзнавчого музею м. Острога. Первісний образ, ймовірно, належав до коптського письма XV – XVI ст. (колишній директор музею Йосип Новицький датував її ледь не IX ст.). На мою думку, ікону, можна датувати не раніше другої половини XVII ст. Сам образ, написаний на полотні олійними фарбами, раніше вже неодноразово реставрувався, але, судячи зі стилю написання, вгадується рука іконописця, близького до Острозької іконописної майстерні. Стрільчасті брови, зменшена верхня губа видають майстра з місцевого середовища, особливо якщо порівняти лики дитяти-Ісуса (негроїдного типу) з іконою Острозької Богородиці, що знаходиться в церкві на Новому місті Острога. Позолочений оклад Арабської Богоматері, виконаний карбуванням на срібній пластині теж хронологічно відповідає другій половині XVII ст. Ця ікона особливо шанувалася родиною князів Острозьких, про що свідчить заповіт старшого сина гетьмана Костянтина Івановича – Іллі (1539 р.) [20, с. 116].

З усього вище зазначеного можна зробити висновок, що оригінал ікони Арабської Богородиці був привезений до Острога ще на початку XVI ст., але вже в другій половині XVII ст. ікона була в поганому стані. Оскільки образ вважався чудотворним, в другій половині XVII ст. з неї зробили копію. Після цього іконописець в міру свого розуміння і відповідно до традицій вже нової доби вніс поправки. В образах майже повністю виключено площинність, додано стилістичні риси Острозької іконописної майстерні, які повною мірою втілилися в іконописі даної території вже у XVIII ст. Сам же оригінал ікони XVI ст., згідно церковних правил, швидше за все був спалений, а попіл розсіяний над річкою, щоб по ньому не ступала людська нога.

Костянтин Іванович в 1499 році подарував Дерманському монастирю рукописну книгу “Повчання Патріарха Каліста” [22, с. 82]. У 1507 р. кн. Острозький подарував монастирю ще й Євангеліє в срібному окладі, разом зі срібним визолоченим потиром прикрашеним дорогоцінним камінням¹, диском², лжицею, срібним позолоченим “воздвизальним” хрестом із мощами, срібною панагією, три срібних і два золотих вінці, десять міней місячних із яких вісім написані на пергаменті та іншим церковним начинням [22, с. 182]. Оправа Євангелія була виготовлена, вірогідно, в Німеччині. Чільна сторона Євангелія – це металева пластина, вкрита синьою емаллю, що вказує на можливе виготовлення оправи за кордоном [19, с. 31-32]. Швидше за все, сама книга була написана в Україні. На оправу накладено чотири наріжники із гравійованими зображеннями євангелістів та середник прямокутної форми зі сценою “Розп’яття з пристоячими”. На жаль, нині невідомо, де знаходиться Євангеліє. Існує тільки опис, зроблений О. Тищенком, вірогідно, під час реставрації у 50-х чи 60-х роках ХХ ст.

Ще наприкінці ХІХ ст. в Дерманському монастирі зберігалася медаль 1516 р. із зображенням К. І. Острозького, вмонтована в дерев’яний хрест [11, с. 8-12].

Після перемоги князя Острозького над татарами під Вишневцем в перистилі францисканського монастиря в Кракові написали картину в якій Костянтин Іванович зображений переможцем над татарами. А. Ярушевич пише про те що тоді ж князя нагородили мальтійським орденом [22, с. 123].

Описи ризниці Успенського собору Лаври вказують на те, що Костянтин Іванович подарував монастирю коштовну, оправлену в золото панагію. (рис. 4) Остання складалася з великого синього яхонту (сапфіру), де було вирізьблене зображення Спаса-Вседержителя на троні, обрамлене десятьма діамантами, 20 рубінами, 6 гранатами, 12 смарагдами [20, с. 128]. Панагія увінчувалася срібною коронкою, яка в свою чергу була усипана дорогоцінним камінням, а внизу мала три привіски з сапфіру. (В. Ульяновський вказує на датування панагії попередніми дослідниками ХVІ-ХVІІ ст. і припускає можливість її виготовлення і дарування сином Костянтина Івановича – Василем-Костянтином)³ [16, с. 52].

¹ Потир – чаша або келих, яким користуються під час виконання християнських релігійних обрядів.

² Дискос – тарілка для просфор (хлібів), яка використовується під час виконання християнських релігійних обрядів.

³ Стосовно твердження Полюшко Г.В. у роботі “Втрачені скарби Лаврського му-

В Україні відомі численні аналоги, які не дозволяють віднести цю роботу до першої половини XVI ст. З кінця XIX ст. мистецтвознавці, описуючи лаврську ризницю, датували панагію кін. XVI – поч. XVII ст., хоча й атрибутували К. І. Острозькому. Звідки ця атрибуція невідома, підписів ніде немає. Є пізній інвентар XVIII ст., де вказано, що її “міг подарувати” в 1632 р. (!) К. І. Острозький. Тож будь-які докази навіть про прізвище її дарителя відсутні. Відомо, що подібну панагію В.-К. Острозький посилав у Москву патріарху Іову¹.

Наймовірніше панагія була виготовлена в Німеччині, діаманти та смарагди мають характерну огранку, яку в Московії стали використовувати лише в кінці XVII ст. (до того часу каміння використовували в основному у вигляді кабошонів). Панагія носить маньєристичні риси. В Україні практично не зустрічається речей замовлених українською шляхтою, які б ми чітко назвали ренесансними.

Князю Костянтину Івановичу належить родова ікона князів Острозьких “Межирицька Богородиця” поч. XVI ст. – одна з найбільших святинь нашого краю, яка вже понад 400 років зберігається в Свято-Троїцькому храмі с. Межирич (рис. 5).

На початку XX ст. Й. Новицький записав легенду про князя Костянтина Івановича та ікону “Межирицької Богородиці”, вказавши дату першого “дива” – початок липня 1522 року. “У той час татари часто нападали на українські та білоруські землі. У цей раз ординці вирішили захопити місто Слуцьк. У місті залишилась дочка князя Слуцького – Олександра. Смілива дівчина не розгубилася і вирішила взяти керівництво обороною міста на себе. Олександра послала одного з слуг до литовського гетьмана – Костянтина Івановича Острозького. Але шлях до Слуцька був неблизький, раптом сталося диво. Божа Матір зглянулася на молитви Олександри. Родова ікона князів Острозьких “Богородиця Одигітрія”, що завжди супроводжувала їх у військових походах чудесною силою піднялася в повітря і перенеслася по небу до Слуцька. Побачивши в небі ікону, вражені та налякані дивом ординці почали в паніці відступати. Костянтин Іванович, що надійшов на той час із своїм військом, довершив їх розгром. Костянтин Іванович невдовзі одружився на Олександрі...” [8, с. 288].

зею”, що “Панагія увінчувалася срібною коронкою, усипаною алмазами та іншим дорогоцінним камінням, внизу – три привіски з сапфіру”, то на фото чітко видно, що сапфір був лише один, по боках від нього були закріпленні у вигляді підвісок перлини.

¹ Інформацію надав В.І. Ульяновський, за що йому щиро дякую.

Написані на іконі образи Богородиці та Христа виконані у стилі візантійської іконографії, хоча й відчувається вплив західного мистецтва. Ще більше до Заходу наближене тло образу, на якому розміщено різьблений пізньоготичний орнамент. Характер оздоблення німбів потрійними, глибоко ритованими канавками нагадує твори анонімого “майстра родини Марії” першої третини XVI ст. На лівій руці Богоматір тримає Сина, а вільною рукою, ледь торкаючись до коліна Ісуса, показує на нього. Згідно із візантійською традицією Христос зображений із обличчям дорослої людини. В одній руці він тримає сувій, а іншою – благословляє Матір. Жестами рук, поглядами очей Богородиця та Христос звертаються до людей.

Не випадково ікону вважають написаною в честь перемоги князя Костянтина Івановича в битві під Оршею¹ у 1514 р. Напередодні бою гетьман пообіцяв спорудити у Вільні два муровані храми, “якщо благий і всемогутній Бог дасть... перемогу над ворогом” [22, с. 234]. Мабуть, ікона з’явилася завдяки цій обітниці. Є надія, що ікони, подібні до “Межиріцької Богородиці”, віднайдуться у віленських церквах, а також на території Білорусі.

У тому ж 1514 р. князь К. Острозький, здобувши перемогу над московським військом у битві під Оршею, отримав численні трофеї. Саме тому, вірогідно, у сховищах Дубенського замку за реєстром 1616 р. з’явилися гармати з кентавром і московським гербом (на останньому присутні ініціали московського князя, і надзвичайно цінна здобич – позолочена булава московського царя “*Bulawa zlocista cara wielkego Moskiewskiego*” (ймовірно, головного воєводи Івана Челядніна) [25, с. 206-221].

Частину трофеїв князь Острозький передав польському королю. Серед них були і бронзові гармати, з яких ливарник Ганс Бехам у 1520 р. відлив дзвін “*Zugmunt*”. Згаданий дзвін і нині висить на дзвіниці костелу на Вавелі (рис. 6).

Саму власне битву під Оршею проілюстровано картиною, яка зберігається в Варшавському народоному музеї (рис. 7). Картина на дубових дошках датується 20-ми рр. XVI ст. та атрибується майстру з школи Луки Кранаха-молодшого, котрий міг бути безпосереднім учасником битви. На картині близько тисячі постатей із характерними рисами облич. Костянтин Іванович тричі зображений на картині, яка відтворює розгортання трьох етапів битви: під час переправи литовського війська гетьман спостерігає за процесом на правому березі

¹ Орша – місто на території сучасної Білорусії.

Дніпра, керує складним маневром повороту литовського посполитого рушення, переслідує московське військо.

У першому епізоді з гетьманом розмовляють два старші начальники (належать до польського і литовського штабів). Командир, який висувається вперед, має сарматські риси, тобто певний фізіономічний тип, властивий полякам: довгасте обличчя з вусами злегка опущеними вниз. Він одягнений у розшиту галуном делію¹, має ренесансний берет. На делію викладений гофрований комір, що входив в той час до польського костюму під впливом західноєвропейської моди. Під ним сивий кінь, позолочена зброя, червоні ремені. Дещо позаду ледь видно литовського бородатого командувача, у хутряному ковпаку і червоній шубі, який зосереджено слухає. В глибині, за гетьманом і литовським командувачем, прапороносець тримає гетьманський значок. Прапороносець (значковий), бородатий “литовець” (це міг бути українець або й татарин, що входив до особистої охорони князя) зображений в “татарській” шапці з темною довгастою тулією, окантованою білим хутром, в червоній розшитій галуном ферязі. На держаку з наконечником – значок (прапор) з червоної тканини прямокутної форми, на ньому зображений позолочений герб Острозького.

У другому епізоді гетьман є центральною фігурою, він на коні, але, на відміну від свого оточення та загалом воїнів, без шолома (рис. 8). Гетьман зображений портретно: з довгою сивою бородою і вусами, на голові тканий золотом берет, подібний тому, що був у короля Зигмунда (рис. 9). З натхненним видовженим обличчям князь скаче на коні, показуючи правою рукою напрям удару для артилерії та кінноти, на пальці має золотий перстень. Він одягнений в пурпурну ферязь, розшиту спереду золотом (в кольорах візантійських володарів); на шиї два золоті ланцюги з широкими ланками; чоботи чорні, високі; на верх стопи накладено металеве позолочене кільце, що оберігає щиколотку; стремено обручеве з кулькою внизу; позолочена угорського типу шабля, не вийнята з піхов, тримається на прикрашених ремнях з круглими золотими медальйонами. Кінь під гетьманом покритий блакитною попоною, накинутою зверху на сідло, зав’язаною у вузол на кінських грудях; деталі зброї позолочені. Гетьман відпустив вуздечку і жваво жестикулює, вказуючи пальцем правої руки на поле битви.

Острозький, що народився близько 1460 р., під час битви був приблизно у віці 54 років, але виглядав старшим: його старила сива бо-

¹ Делія – вид плаща, підбитого хутром.

рода. За свідченнями сучасників, князь був “невеликої статури, але благородного серця, всім доступний, з лицарськими людьми щедрий, з полоненими милосердний, такий, що виділявся військовим талантом”, інший дослідник описує князя “... Воїн з дитинства, росту невисокого, не показний ззовні, брюнет, смуглий...” [22, с. 214-215]. Позаду К. Острозького знаходяться охоронець та значковий, який тримає штандарт червоного кольору з родовим гербом. У третьому епізоді князь вже не має на голові берета, а в руці тримає гетьманську позолочену булаву, з якою мчить в бій. Біля нього все ті ж охоронці з княжим прапором.

Згадані портретні зображення К. Острозького вважаються найбільш автентичними, на відміну від пізніших парадних портретів [2, с. 74-78]. Більшість дослідників “Битви під Оршею” відзначали несхожість портрета К. Острозького на картині і його надгробку.

У краєзнавчому музеї Острога експонується портрет Костянтина Івановича, який, як зазначено у каталозі Братства ім. князів Острозьких, потрапив до музею в 1915 р. в якості подарунка від російського офіцера (рис. 10) [7]. Це менш, ніж погрудне зображення князя в чорному одязі та береті, які майже зливаються із темним тлом. З лівої сторони внизу є напис “Konsnt. X. Ostrogski” і під ним розташовані літери, які неможливо прочитати. Потрібно відзначити певну ідеалізацію рис обличчя: відсутні зморшки під очима, запалі щоки. Однак в цілому портретні риси збережені і переданий сильний вольовий характер князя. Зазвичай цей портрет вважається копією XVII ст. із прижиттєвого портрету К. І. Острозького.

В історичному музеї м. Львова є копія написана в XIX ст. з портрета князя, вона дуже подібна до його острозького портрета (рис. 11). Чітко видно напис, ідентичний з написом на острозькому портреті: “Kon. X. Osyrogski HWL” (“Костянтин князь Острозький гетьман великий литовський”). Ще один портрет князя, майже ідентичний з острозьким, опублікований в “Історії українського мистецтва” (1963).

На початку XVII ст. в князівських замках поширюється мода на родові портретні галереї. Очевидно, портрети Костянтина Івановича були призначені саме для них. Автором однієї з таких робіт був художник Ян Косинський, який у другому десятилітті XVII ст. писав портрети для Томаша Замойського, та його дружині Катерині – внучці Костянтина Івановича (рис. 12). В листі до Замойського Ян Косинський пише: “Діда її мосці пана отця князя Костянтина ще не напи-

сав. Але все надіюсь швидко виконати” [26, с. 217-218]. На портреті Косинського князь одягнутий у металевий панцир, на голові берет. Поверх металевих лат одягнута шуба з широким хутряним коміром, така, як на портреті Василя-Костянтина, зображеному на його золотій медалі в Ермітажі. Зображення вписане в овал, по периметру якого йде напис: “Konstanty rex Ostrozky zye Anna 1531” (“Костянтин князь Острозький жив до року 1531”).

Портрет Костянтина Івановича, який знаходиться в Білоцерківському краєзнавчому музеї – це ще одна репліка XVIII ст. образу гетьмана (рис. 13). Образ князя подібний, як і на попередніх портретах, але розміщення самої фігури змінено: Острозький стоїть в лахах, обперезаних через плече червоним плащем, спершись на булаву, на голові – все той же чорний берет. На задньому плані зображено ледь помітний пейзаж.

Поширення родових галерей у замках магнатів сприяло створенню шаблону парадного портрета, яскравим прикладом якого є портрет Костянтина Івановича Острозького, намальований на замовлення Радзівілів для їх галереї у Несвіжі (рис. 14). Можна припустити, що замовником зразка для несвізького портрету був Ян Кшиштоф Радзівіл, який двічі був зятем К.-В. Острозького – одружений спочатку з його старшою дочкою Катериною в 1578 р., а після смерті останньої – з її сестрою Єлизаветою в 1593 р. Відомості про те, хто зображений на портреті, можна визначити за булавою в руці гетьмана, яка й вказує на особу портретованого. Гетьман стоїть біля столу, вкритого червоною скатертиною. На ньому парчевий кунтуш насиченого фіолетового кольору з золотими гудзиками; в одній руці булава, оздоблена дорожцями камінням, інша рука лежить на позолоченому ефесі шаблі.

У серпні 1579 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври Василь-Костянтин Острозький встановив величний надгробок над місцем поховання свого батька – князя Костянтина Івановича Острозького (рис. 15). Зведення грандіозного монумента через 49 років після смерті батька було для Василя-Костянтина не лише обов’язком синівської любові, але й наслідком далекосяжних політичних розрахунків. Адже його могутність базувалася не тільки на видатних дипломатичних, господарських і військових здібностях, багатстві та меценатстві, але й на ореолі слави батька – гетьмана Великого князівства Литовського Костянтина Івановича, яку він вміло використовував для досягнення власних цілей. Поховання К. І. Острозького в Успенському соборі не було випадковим. У свій час князь багато

оздобив храм. Найбільш значними заходами князя були роботи по створенню вівтарної огорожі у вигляді багатоярусного тязлового іконостасу, який він встановив поперед мармурового темплону XI століття. Авторство пам'ятника К. І. Острозькому не визначено остаточно. Польський мистецтвознавець М. Т. Гембарович вважав надгробок роботою львівського скульптора Себастьяна Чешека, за походженням краків'янина, який приїхав до Львова на поч. 1570-х рр. і прожив у цьому місті до 1612 року. Постаць К. І. Острозького величаво-спокійна та умиротворена. Голова не відкинута в неймовірному напруженні на руку, як в пам'ятнику Зигмунта II, а спокійно лежить на подушці. За своєю композицією постаць князя особливо подібна до скульптур гетьмана Яна Тарновського та його сина Криштофа в їх подвійному надгробку в Тарновському костелі. Обличчя князя, можливо, робилось з образу Василя-Костянтина або з портрету Костянтина Івановича, шаблонна копія якого знаходиться в Острозькому краєзнавчому музеї (рис. 16). Висока ступінь ідеалізації та героїзації не затіняють індивідуальних рис портретованого. Значимість та велич особистості К. І. Острозького розкривали деталі архітектурного обрамування пам'ятника. Саркофаг розміщався в триумфальній арці, обрамленій знаменами, гарматами, мечами, списами та іншими атрибутами, які розповідали про військову славу князя.

На верхній частині арки пам'ятника зображена завіса, яку відсувають два маленьких пугті. Над завісою розташована дещо змінена корона порівняно з тією, що на голові великого гетьмана (можливо, корона над завісою пізнішого барокового походження). Включення завіси в надгробок Острозького не було випадковим. Подібні речі трапляються в багатьох пам'ятниках доби. Арка із завісою асоціювалася зі входом у вівтарну частину церкви. Таким чином, вона символізувала ворота раю, через які увійде небіжчик, щоб зайняти гідне місце серед святих.

Одним з найбільш важливих атрибутів скульптурного зображення князя Костянтина Івановича (або як його ще інколи називають Костянтина I), що розкриває значення його непересічної особистості, є королівська корона [18, с. 22]. Цей атрибут зазвичай зустрічається в надгробках королів. Магнати та шляхтичі зображувались простоволосі, а біля їхніх ніг, або рідше біля голови, стояв шолом. За традицією, князі Острозькі вважали своїм родоначальником внука Данила Галицького – князя Василька Романовича, який народився бл. 1256-1260 рр. і помер на початку XIV ст. Згідно з історико-генеа-

логічним дослідженням Л. Войтовича, ця версія не є безпідставною. Сама форма корони – дві пластини, розміщені навхрест, закінчення яких об’єднані широким обручем, декорованим скупими рельєфними прикрасами простої квадратної та круглої форми; всередину була вставлена подушка, функція якої заключалася в утриманні корони високо на голові і пом’якшуванні тиску металу. Королівський головний убір є оригінальним та відмінним від решти подібних у XVI ст. та від корони Стефана Баторія. Він був явно несучасним і нагадував убори польських королів XIII-XV ст. Така корона була і в “галицького короля” Данила Романовича, і його сина Лева Даниловича¹. Зображення подібної корони на голові К. І. Острозького підтверджувало винятковий авторитет князя, якого називали “некоронованим королем Руси”. Його меморіальний пам’ятник возвеличував увесь рід князів Острозьких. З описів ми знаємо, що корона та ланцюг на постаті князя були позолочені, а подушка, як власне і вся постать гетьмана, була виготовлена з червоного мадярського мармуру.

У надгробку князя Януша Острозького в Тарнуві (1620) корона вже є усталеним атрибутом княжої родини Острозьких (рис. 17). Щоправда, вона зазнає деяких змін відповідно до моди та смаку замовника: в короні з’являються декілька рядів ов², в нижньому ряду у вигляді перлин, а у верхньому перлини чергуються з довгастими намистинами. Від нижнього обідка на подушку виходять прикраси у вигляді вогняних язиків.

Подібну корону, як в надгробку Костянтина Івановича, ми бачимо на портреті Януша, але без вогняних “язиків” (рис. 18). Такі ж корони увінчують голови більшості князів Острозьких у виданні Б. Папроцького “Gniazdo snoty” (рис. 19) [24, с. 209]. Цікаво, що такі ж королівські корони на головах мають і великі князі Київські у цьому ж виданні³, інші князі одягнуті лише в княжі шапки або берети (рис. 20-21). Напрошується думка, що Б. Папроцький підтверджував легенду, згідно якої князі Острозькі були продовжувачі роду Великих князів Київських. Можливо, виведення князів Острозьких з великокняжих

¹ Схожу корону бачимо на портреті князя Лева роботи Луки Долинського (1745-1824) та гравюрі, вміщеній в календарі “Der Pilger von Lemberg” 1822 р.

² Ови – прикраси в архітектурі та декоративно ужитковому мистецтві, що зображувалися у вигляді продовгуватих бусин чи перлин.

³ У “Gniazdo snoty” в таких коронах зображено князів Ігора, Ольгу, Володимира, Ярослава. Також окремо, але без корони зображено волинського князя Давида і вказано, що йому було надано Остріг, Дубно, Дорогобуж, Чарторийськ у 1099 році, що розходиться із загально прийнятою датою – 1100 рік.

та королівських династій спрямовано було на отримання престолу князем Василем-Костянтином. В 1570–ті рр. кандидатура князя Василя-Костянтина висувалася на королівство турецьким урядом [9, 116].

Для Василя-Костянтина встановлення надгробка Костянтину Івановичу в королівській короні було підтвердженням статусу “некоронованого короля Русі-України”. М. Смотрицький бачить у “Антигрифах” “нев’янучу корону в нагороду вічної слави” та прямо називає князя “царем” [23, с. 80]. Меморіальний пам’ятник возвеличував увесь рід князів Острозьких, але, на жаль, він загинув під час знищення Успенської церкви в 1941 р. комуністами-підпільниками. Нині в Києво-Печерському заповіднику зберігається копія надгробку з портрету князя.

Зі зброї, що залишилася з часу князя Костянтина Івановича Острозького, Львівський арсенал має майже повний комплект: кольчуга, частина шолома з бармицею та меч. Всі ці речі належали вершнику із війська Костянтина Івановича, який загинув в битві під Сокалем. Під час дослідження виявилось, що кольчуга складається із двох частин різних кольчуг, на час бою змонтованих в одне ціле. Це видно з кілець: правий бік кольчуги має плоскі кільця, а лівий – округлі. Півтораручний меч у вершника теж старий і датується першою половиною XV ст. Швидше за все, воїн не був багатим, тому й користувався відремонтованою кольчугою [10, с. 12-14]. Меч також є свідченням бідності, оскільки на той час поступово відходив з ужитку – в бою його замінила більш мобільна шабля. Меч залишався одним із символів роду і передавався від батька до сина. В залежності від моди змінювалася лише рукоять з хрестовиною. Показово, що князь Костянтин Іванович на картині “Битва під Оршею” зображений із шаблею, а вже на надгробку через півстоліття – із мечем. Значений факт ще раз підтверджує думку про використання мечів як атрибутів “давньої шляхетності”.

Стосовно зброї, яка належала епісі Костянтина Івановича, то показовим є такий випадок. У 1514 році, виїжджаючи з Острога до Орші, де відбулася битва між військом гетьмана князя Острозького та військом московитів, князь перестрів познанського купця Штефка та для потреб війни реквізував у нього 50 панцерів (кольчуг), а потім видав йому “квитанцію”, згідно з якою той би міг отримати гроші [12, с. 116]. Це один із прикладів наповнення замкових цейхгаузів Великого гетьмана.

Найдавніший реєстр зброї в княжих резиденціях датований 1542 р. Це акт введення у володіння Острозьким князівством Беати та Галь-

шки Острозьких. В реєстрі зазначається: гармат литих бронзових – 5, гармат залізних – 5, гаківниця без ложа, селітра, сірка для виготовлення пороху, власне сам порох, куль залізних – 12, олова – 4 шматки, кам’яних ядер – 200. Можливо, що одна із залізних гармат, що й дотепер зберігається у фондах Дубенського історико-культурного заповідника і датується XV ст., могла належати Великому гетьману литовському і згадується в реєстрі 1542 р. (рис. 22).

Для оборони замку в дубенському “sekhauszie” князі Острозькі за реєстром у 1616 р. тримали кілька видів гармат та іншої стрілецької зброї [25, с. 221]. Великих і малих гармат налічувалось 41 (“... odlewanych w Dubnie, Ostrogu, Lwowie, sprowadzanych z Gdanska...”), а також 74 старі дубенські замкові гаківниці. П. Жолтовський датує ці гаківниці XV ст., тобто вони теж могли використовуватися у війську Костянтина Івановича [6, с. 10]. Одна із цих гаківниць зберігається в Дубенському музеї досі (рис. 23). Гаківниця довжиною 2,29 м, восьмигранна, вилітний кінець якої тонший від заднього.

Деякі з гармат мали власні імена: в реєстрі Дубенського замку за 1685 р. зустрічаємо такі імена: “Sokola”, “Psa alias Sobake”, “Brandeburczykow”, ще раніше згадувалися “Kozma” та “Demian” і т. д. “Kozma” та “Demian” (“Кузьма” та “Дем’ян”), мабуть, привезені ще князем Костянтином Івановичем після перемоги під Оршею [13, с. 113].

Подальшу долю арсеналу із Дубенського замку князь Олександр Домінік Любомирський прослідкував у XVIII ст., коли військо Петра I зайняло Дубно і замок (1706 р.). Генерал Вейсбах, очікуючи приходу основних військ, знайшов чимало схованок зі скарбами в Дубенському замку. Про це йдеться в документі “Специфікація дубенських гармат, вилучених генералом Реном”. Тоді до Києва було вивезено значну кількість зброї. Можливо, серед вивезених були й іменні гармати “Кузьма” та “Дем’ян”.

У 1714 р. О. Д. Любомирський вивіз з Дубна до етнічної Польщі чимало рухомих пам’яток. Крім килимів, кінської зброї, сидел, шабель, оздоблених золотом з бурштином, діамантами, смарагдами, сапфірами, бірюзою, звідти було забрано ще чотири булави. Серед них знаходилася і оршанська булава московського царя (“srebrna, zlocista, Moskiewska”), яка належала Костянтину Івановичу [25, с. 219].

Нажаль, на сьогодні власне самих речей збереглося не так вже й багато, значно більше є документів та архітектурних споруд до яких причетний князь Костянтин Іванович Острозький. Проте є надія, що в майбутньому, можливо, віднайдуться предмети, про які згадується

в цій статті, а, можливо, й знайдеться і щось зовсім нове, невідоме ще дослідникам.

Джерела і література:

1. Бендюк М. Золотарство Острожчини / М. Бендюк. – Остріг: 2009. – 89 с.
2. Бендюк М. Медаль князя Василя-Костянтина Острозького / М. Бендюк // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині. – Острог, 2006. – Вип. 1. – С. 74-78.
3. Бендюк М. Ікона Арабської Богородиці / М. Бендюк // Волинська ікона. Дослідження та реставрація : науковий збірник. – Луцьк, 2010. – Вип. 17. – С. 53-54.
4. Большая иллюстрированная энциклопедия древностей / Д. Гайдова, Я. Дурдик, Л. Кибалова / Д. Гайдова и др. – Прага : Артия, 1980. – 495 с.
5. Вихованець Т. Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі / Т. Вихованець. – Острог : НаУОА, 2001. – 78 с. (Серія: *Studia historica res gestas ostrogoiae illustrantia*)
6. Жолтовський П. Художнє лиття на Україні XIV – XVIII ст. / П. Жолтовський. – К., 1973. – 132 с.
7. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Острога (Далі – Фонди ДІКЗ м. Острога). – КН 948.
8. Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси / М. Ковальський. – Острог: НаУОА, 1998. – 288 с.
9. Ковальский Н. Акт 1603 г. О разделе владений князей Острожских как исторический источник / Н. Ковальский // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вип. 2. – С. 116-118.
10. Косів М. Музей упокореної зброї (розповідь про Львівський музей старовинної зброї) / М. Косів. – Львів, 2006. – 24 с.
11. Луц В. З листування Ореста Фотинського / В. Луц // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть : Питання дослідження, збереження та реставрації : наук. збірник : матеріали VI Міжнародної наукової конференції по волинському іконопису. – Луцьк : Надстир'я, 1999. – С. 8-12.
12. Литовская Метрика (1499-1514). Книга записей 8. – № 556. – Вильнюс, 1995. – С. 406; АЗР. – Т. 2. – № 45. – С. 57;
13. Мальченко О. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV – XVIII ст.) / О. Мальченко. – К. : 2009. – 283 с.
14. Новицкий И. В. Фонды ДІКЗ м. Острога. – Научно-допоміжний фонд. – Од. зб. 8210. – С. 483.
15. Новицкий И. В. Острожские легенды (к 400-летнему юбилею кн. К. К. Острожского) // Воскресное чтение (Варшава). – 1933. – № 42/43.

16. Полюшко Г. Втрачені скарби Лаврського музею / Г. В. Полюшко // Пошуки і знахідки (Київ). – 2001. – № 6. – С. 52-54.

17. Руй О. Невідомий реферат острозького гімназиста про Богоявленський собор в Острозі / О. Руй // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2007. – Вип. 2. – С. 109-110.

18. Сидор-Гібелінда О. Корона князя К. І. Острожського (з лаврського надгробку 1579 р.). Живописні та скульптурні паралелі / О. Сидор-Гібелінда // Волинська ікона : питання історії вивчення, дослідження та реставрації : тези та матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. – Луцьк : Надстир'я, 1996. – С. 22-23.

19. Тищенко О. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII-XVIII ст.) / О. Тищенко. – К. : Либідь, 1992. – С. 31-32.

20. Ульяновський В. "Славний для всіх часів чоловік" : князь Костянтин Іванович Острозький / В. Ульяновський. – Острог : НаУОА, 2009. – Вип. 2. – 168 с.

21. Центральний державний історичний архів України у м. Київ, ф. 128, оп. 2, спр. 525.

22. Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский (1461-1530) и православная литовская Русь в его время / А. Ярушевич. – Смоленск, 1896. – 234 с.

23. Яковенко Н. Українська шляхта з кін. XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 411 с.

24. Paprocki B. Gniazdo cnoty / B. Paprocki. – Kraków, 1578.

25. Lubomirski J. Regestra skarbcza ksiązat Ostrogski w Dubnie, spisane w roku 1616 / J. Lubomirski // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – Kraków, 1900. – Т. 6. – S. 206-221.

26. Rostawicki E. Słownik malarzów polskich / E. Rostawicki. – Warszawa, 1950. – 218 s.

27. Żygulski Z. "Bitwa pod Orszą" – struktura obrazu / Z. Żygulski // Rocznik Historii Sztuki. – 1981 – Т. 12 – S. 85-132.